

دانشگاه سیران

پردیس دانشگاهی

پایان نامه کارشناسی ارشد

**تأثیر اسلام‌گرایی بر تحولات سیاسی و اجتماعی
کشورهای خاورمیانه از انقلاب اسلامی ایران تا بیداری اسلامی**

از

فریبا کیانی سرکله

استاد راهنما

دکتر احمد جانسیز

شهریور ۱۳۹۲

پردیس دانشگاهی
گروه علوم سیاسی
گرایش روابط بین الملل

تأثیر اسلام‌گرایی بر تحولات سیاسی و اجتماعی
کشورهای خاورمیانه از انقلاب اسلامی ایران تا بیداری اسلامی

از
فریبا کیانی سرکله

استاد راهنما
دکتر احمد جانسیز

استاد مشاور
دکتر رضا سیمبر

شهریور ۱۳۹۲

بحمدالله و منه

با سلام و تحیت به روح بلند رسول رحمت که سیاستش بر سپهر بندگی انسانیت سایه افکن شد و هنوز هم در پیچ و خم روزگاران و در محرومیت‌ها، جزء اسرار نبوت و امامت اوست.

خالصانه‌ترین تقدیر و سپاس خود را به محضر نورانی استاد گرانقدر جناب آقای دکتر احمد جانسیز و استاد گرانمایه جناب آقای دکتر رضا سیمبر که راهنمایی و مشاوره این پایان‌نامه را پذیرفتند و در سایه فیض و علمشان این مختصر پدیدار گشت، تقدیم نموده و دست ادب و ارادت جاودانی را در پیشگاه کلیه استادان و الامقام و کارکنان دانشگاه با احترام به سینه می‌گذارم و قدردان آن‌ها هستم.

چکیده

تأثیر اسلام‌گرایی بر تحولات سیاسی و اجتماعی کشورهای خاورمیانه از انقلاب اسلامی ایران تا بیداری اسلامی

فریبا کیانی سرکله

مقابلهٔ مسلمین با عقب‌ماندگی حاصل از دو پدیدهٔ استعمار و استبداد در قالب توسل به سه گفتمان غرب‌گرایی، ملی‌گرایی، و اسلام‌گرایی چاره‌جویی شد. اما تجربهٔ تاریخی نشان داد با توجه به عمق اعتقادی مسلمین و جغرافیای فرهنگی جهان اسلام، تنها دست‌یازیدن به گفتمان اسلام‌گرایی می‌تواند مسلمین را در این مبارزه به اهداف نهایی برساند. البته گفتمان اسلام‌گرایی نیز گفتمانی همگن و یک‌دست نبوده و بر اساس مقتضیات زمان، مراحل تطور مختلف را طی کرده است. این گفتمان با تاکتیک‌های متفاوت، اما با استراتژی واحد، توانست نرم‌افزار لازم برای حرکت نهضت‌های اسلامی را فراهم کند و این نهضت‌ها توانستند تأثیرات درخور ملاحظه‌ای را، هم در عرصهٔ داخلی کشورها و هم در عرصهٔ جهان اسلام و هم در عرصهٔ بین‌المللی برجای گذارند. در این تحقیق، به دنبال پاسخ به این پرسش‌ایم که آیا تحولات سیاسی- اجتماعی کشورهای مسلمان‌نشین منطقه موسوم به خاورمیانه، متأثر از اسلام‌گرایی بوده است؟ تأثیرات بیداری اسلامی در معادلات بلندمدت منطقه‌ای به چه صورت خواهد بود؟

کلیدواژه‌ها: اسلام‌گرا - گفتمان اسلام‌گرایی - بیداری اسلامی - انقلاب - نهضت - کودتا - شورش - جنگ داخلی

Abstract

The Islamic effect on sociopolitical developments of Islamic country of Middle east area from Iran Islamic Revolution to Islamic Awakening

Fariba kiani sarkaleh

Confrontation with backwardness resulting from the two phenomena of colonization and tyranny was sought for a solution through the three forums of west orientation, nationalism, and Islamism. However, the historical experience has revealed that, considering the faith depth of Muslims and the cultural geography of the world of Islam, only the Islamist discourse may help the Muslims achieve their ultimate goal in this combat. Of course, the Islamist discourse has not been a uniform and homogenous discourse and has gone through different stages of development over time. Using different tactics but the same strategy, this discourse could provide the required software for the Islamic movements and such movements could leave remarkable effects inside Iran, in the world of Islam, and in the international level. This research aims at responding to this question, “Do the sociopolitical developments of the Muslim countries of the so-called Middle East region have been influenced by Islamism? What are the effects of the Islamic awakening in the regional long-term equations?”

Keywords: Islamist, Islamist discourse, Islamic awakening, revolution, movement, coup d'etat, riot, civil war.

مقدمه.....	۱
فصل اول کلیات تحقیق.....	۲
کلیات تحقیق.....	۲
۱-۱- طرح مساله.....	۳
۲-۱- ضرورت تحقیق.....	۳
۳-۱- سؤالات تحقیق:.....	۴
۴-۱- فرضیه‌های تحقیق:.....	۴
۵-۱- اهداف تحقیق:.....	۴
۶-۱- روش تحقیق:.....	۴
۷-۱- روش گردآوری اطلاعات:.....	۴
۸-۱- ابزار گردآوری اطلاعات:.....	۴
۹-۱- چارچوب نظری تحقیق.....	۵
۱۰-۱- واژگان کلیدی.....	۵
۱۱-۱- پیشینه تحقیق.....	۸
۱۲-۱- سازماندهی تحقیق.....	۱۴
فصل دوم اسلام‌گرایی چیست؟.....	۱۵
مقدمه:.....	۱۶
۱-۲- مفهوم شناسی تحقیق.....	۱۸
۱-۱-۱- برداشت‌های چهارگانه از مفهوم اسلام‌گرایی.....	۱۹
۲-۲- رهیافت‌های مطالعاتی اسلام‌گرایی.....	۲۳
۳-۲- مؤلفه‌های اسلام‌گرایی.....	۲۵
۴-۲- مراحل گفتمان اسلام‌گرایی.....	۲۶
۵-۲- رویکرد سلبی در تحلیل انسجام درونی اسلام‌گرایی معاصر.....	۲۸
۶-۲- رویکرد ایجابی به انسجام درونی اسلام‌گرایی معاصر.....	۲۹
۷-۲- ماهیت اسلام‌گرایی معاصر.....	۳۰

۳۳	۸-۲- ویژگی های اسلام گرایی در دهه های اخیر
۴۱	۹-۲- اسلام سیاسی
۴۲	۱-۹-۲- رویکرد تک بعدی نگری یا سکولار
۴۲	۲-۹-۲- رویکرد تقلیل گرایانه یا تحویلی
۴۲	۳-۹-۲- رویکرد جامع نگر
۴۴	۱۰-۲- نظریه بیداری اسلامی
۴۶	نتیجه گیری
۴۷	فصل سوم خاورمیانه
۴۸	مقدمه
۴۸	۱-۳- تعریف خاورمیانه
۵۱	۲-۳- جایگاه ژئوپولیتیک و ژئواستراتژیک خاورمیانه
۵۲	۳-۳- عوامل مؤثر در ژئوپولیتیک خاورمیانه:
۵۲	۱-۳-۳- ژئوپولیتیک تنگه هرمز:
۵۳	۲-۳-۳- ژئوپولیتیک تنگه باب المندب
۵۴	۳-۳-۳- ژئوپولیتیک کانال سوئز
۵۴	۴-۳-۳- ژئوپولیتیک تنگه های داردانل و بسفر
۵۵	۴-۳- جایگاه فرهنگی و تاریخی خاورمیانه
۵۶	۵-۳- اهمیت سیاسی و امنیتی خاورمیانه
۵۶	۶-۳- اهمیت اقتصادی خاورمیانه
۵۷	۷-۳- تحلیل نظریه های خاورمیانه جدید، خاورمیانه بزرگ و خاورمیانه اسلامی
۵۸	۱-۷-۳- خاورمیانه جدید
۶۱	۲-۷-۳- طرح خاورمیانه بزرگ
۶۲	۱-۲-۷-۳- پیشینه طرح خاورمیانه بزرگ
۶۴	۲-۲-۷-۳- اهداف طرح خاورمیانه بزرگ

۶۴ ۳-۷-۳- خاورمیانه اسلامی
۶۶ ۳-۷-۳-۱- شاخص‌های خاورمیانه اسلامی
۷۱ ۳-۸- ویژگی‌های محیط امنیتی خاورمیانه
۷۳ ۳-۹- چالش‌های اساسی و مهم خاورمیانه
۷۴ ۳-۹-۱- عقب‌ماندگی و بحران توسعه
۷۵ ۳-۹-۲- نظام سیاسی و بحران دولت‌سازی
۷۵ ۳-۹-۳- مداخله خارجی و بحران حاکمیت
۷۵ ۳-۹-۴- منازعه اعراب و اسرائیل
۷۶ ۳-۱۰-۱- ایدئولوژی‌های فعال در خاورمیانه
۷۶ ۳-۱۰-۱-۱- سوسیالیسم و بعثی‌گرایی
۷۷ ۳-۱۰-۲- ملی‌گرایی و پان‌عریسم
۷۷ ۳-۱۰-۳- لیبرالیسم
۷۸ ۳-۱۰-۴- اسلام‌گرایی
۷۸ نتیجه‌گیری
۸۰ فصل چهارم بررسی اسلام‌گرایی در منطقه خاورمیانه
۸۱ مقدمه
۸۱ ۴-۱- انقلاب اسلامی و تأثیر آن بر جنبش‌های اسلامی معاصر
۸۳ ۴-۲- نقش گروه‌های اسلام‌گرا در تحولات سیاسی- اجتماعی کشورهای خاورمیانه
۸۳ ۴-۳- بررسی رهیافت‌های جنبش‌های اسلام‌گرایی
۸۸ ۴-۴- بررسی تأثیرات اسلام‌گرایی در کشورهای خاورمیانه
۸۸ ۴-۴-۱- اسلام‌گرایی در ترکیه
۹۱ ۴-۴-۱-۱- سطوح تأثیر انقلاب اسلامی بر اسلام‌گرایی در ترکیه
۹۸ ۴-۴-۲- اسلام‌گرایی در لبنان
۹۹ ۴-۴-۲-۱- ارتقای جایگاه سیاسی- اجتماعی شیعیان
۱۰۰ ۴-۴-۲-۲- گسترش نمادگرایی شیعه (فرهنگ مقاومت)

۱۰۲.....	۳-۲-۴-۴- محوریت روحانیت در عمل سیاسی و مسجد به عنوان کانون مبارزه
۱۰۳.....	۴-۲-۴-۴- اشتراک در ادبیات سیاسی و روش های فرهنگی تبلیغاتی
۱۰۳.....	۳-۴-۴- اسلام گرایی در فلسطین
۱۰۵.....	۱-۳-۴-۴- مواضع و تأثیرات جنبش های اسلام گرای فلسطینی
۱۰۶.....	۲-۳-۴-۴- وضعیت فعلی اسلام گرایان در فلسطین
۱۰۷.....	۴-۴-۴- اسلام گرایی در مصر
۱۰۸.....	۱-۴-۴-۴- جریانات اسلام گرا در دوران کنونی مصر
۱۱۳.....	۲-۴-۴-۴- بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر جامعه مصر
۱۱۵.....	۵-۴- سیر تحولات اخیر در حوزه عربی اسلامی خاورمیانه و شمال آفریقا به خصوص مصر
۱۱۷.....	۱-۵-۴-۴- چگونگی پیروزی اسلام گرایان در انقلاب مصر
۱۲۱.....	۲-۵-۴-۴- عوامل مؤثر داخلی و خارجی در سقوط دولت مرسی
۱۲۷.....	نتیجه گیری
۱۳۱.....	فصل پنجم نتیجه گیری
۱۳۲.....	نتیجه گیری
۱۳۵.....	منابع

مقدمه

درواقع، بیداری اسلامی هم پدیده‌ای سلبی و هم پدیده‌ای اثباتی است. دفاع از استقلال و هویت فکری مسلمین در مقابل هجوم آشکار و خاموش غرب و اثبات توانایی دین و هویت اعتقادی و فکری مسلمانان در اداره جوامع مسلمین، از اصول این حرکت به شمار می‌رود. توجه به این نکته اهمیت دارد که بیداری اسلامی از همان آغاز تولد در قبال غرب واکنشی دوگانه داشته است. از سویی، بیدارگران با صبغه اندیشه اسلامی به نقد تمدن غرب و عملکرد آن در قبال جوامع اسلامی اقدام کرده‌اند و در این رویکرد هیچ‌گاه تجاوز و ظلم جهان غرب به مسلمین فراموش نشده است، اما از سوی دیگر هنگامی که نظم و تکنیک و پیشرفت غرب برای آن‌ها آشکار می‌شود، این ویژگی غرب را تحسین می‌کنند و این پیشرفت‌ها را در پرتو تعالیم اسلامی در جوامع خود پی می‌گیرند.

با توجه به این که غرب در این مقطع زمانی به شکل استعمار در جوامع اسلامی نمود و بروز می‌یابد، بیشترین تلاش بیدارگران در این برهه زمانی صرف مبارزه با استعمار و زمینه‌سازان حرکت استعماری در جهان اسلام، یعنی حکومت‌های مستبد می‌شود و این تلاش تا نیمه قرن بیستم ادامه می‌یابد. تحولی که جهان اسلام، بعد از نیمه قرن بیستم، با آن روبه‌رو می‌شود هجوم غرب به جهان اسلام و این بار در قالب استعمار مدرن است. طمع تصاحب ثروت‌های جهان اسلام، تجاوز به هویت فرهنگی مسلمانان، گسترش رذایل اخلاقی، از هم‌گسیختگی بافت فرهنگی و اجتماعی مسلمانان از طریق مزدوران حقیقی یا فرهنگی و کاشتن رژیم صهیونیستی در قلب جهان اسلام، از نکات و ویژگی‌های استعمار مدرن است.

در این مقطع، حرکت‌هایی در جهت مخالفت با این سیاست‌ها و در دفاع از هویت اسلامی انجام می‌گیرد، اما این حرکت‌ها، بر اثر غلبه گفتمان غرب بر جوامع اسلامی و ناباوری مردم به موفقیت حرکت‌های بیداری اسلامی در مواجهه با آن و هم‌چنین بر اثر هماهنگی و هم‌کاری خواسته یا ناخواسته دولت‌مردان اسلامی با سلطه‌گران، توفیق چندانی به دست نمی‌آورد. در این تحقیق، به دنبال پاسخ به این پرسش‌ایم که مقابله مسلمین با عقب‌ماندگی حاصل از دو پدیده استعمار و استبداد در قالب چه گفتمان‌هایی صورت گرفته است. کدام یک از این گفتمان‌ها در ارائه خود در عرصه اندیشه و عمل با موفقیت روبه‌رو بوده‌اند، هم‌چنین برآنیم که بدانیم سیر تطور گفتمان قالب چگونه است و در قالب چه رهیافت‌هایی تحلیل می‌شود.

فصل اول:

کلیات تحقیق

۱-۱- طرح مسأله

بیداری اسلامی هم‌زمان با تهاجم همه جانبه غرب در جهان اسلام و عصر استعمار، شروع شد و از آغاز تا عصر حضرت امام خمینی (ره) مراحل گوناگونی را پیمود. این حرکت که مشخصاً با اندیشه‌های کسانی چون سیدجمال‌الدین اسدآبادی شروع شده بود، همواره در میان حلقه‌های محدود و معین تبارز یافت و هیچ‌گاه نتوانست به مثابه یک گفتمان مسلط عمل کند. حتی در زمانی که این جریان توسط کسانی چون حسن‌بنا و سیدقطب در مصر، ابعاد گسترده‌تری یافت، بازهم نتوانست وارد زندگی همه توده‌های مسلمان شود و طرحی نو دراندازد. اسلام‌گرایی در واقع مفهومی است که توسط برخی محققان برای بحث و تبادل نظر درباره پدیده‌ای طرح شد که از اواسط دهه ۱۳۵۰ در خاورمیانه بروز کرد. نقطه اوج این پدیده پیروزی انقلاب اسلامی بهمن ۱۳۵۷ در ایران بود که در ادامه این تحولات تمامی ممالک اسلامی از مغرب دور تا آسیای جنوب شرقی را به نوعی تحت تاثیر قرار داد. امروزه جریان معقول و میانه‌رو هم‌چنان هژمونی ایدئولوژیک و سیاسی را در جهان اسلام دارد. در واقع اسلام سیاسی یا اسلام‌گرایی وارد فاز جامعه مدنی شده است. تحولات ایران هم، به این مسأله کمک کرده و حرکت عظیمی صورت پذیرفته که اسلام‌گرایان می‌گویند اگر اجازه دهند، می‌خواهند مبارزات انتخاباتی کنند. این جریان قوی‌ترین جریان اسلامی سیاسی در کل منطقه ایران، کشورهای عربی، ترکیه و پاکستان بوده است. در کل جهان عرب و حتی در ایران عده‌ای از ملی‌گرایان مذهبی به این نتیجه رسیدند که برای گسترش اسلام و حفظ جایگاه معنویت بهتر است که اسلام غیرسیاسی شود. (حمید احمدی، ۱۳۸۱: ۱)

۱-۲- ضرورت تحقیق

بدون تردید یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تاثیرگذار در تحولات بیداری اسلامی کشورهای خاورمیانه در سال‌های اخیر، موج‌گرایی به اسلام در جوامع مسلمان این منطقه است. آنچه مسلم است، این روند پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در خاورمیانه، روال رو به گسترشی را به خود گرفته بود و به تاسی از آن روند اسلام‌گرایی در سرزمین‌های اشغالی و هم‌چنین در لبنان موجب تولد و رشد گروه‌های اسلامی مهم و بزرگی چون جنبش حزب‌الله لبنان و جبهه حماس و... شده است. در سال‌های اخیر نیز جنبش اخوان المسلمین با ایفای نقش مهم اسلام‌گرایی در کشورهای منطقه خاورمیانه، موجب تحولات شگرف اجتماعی-سیاسی در قالب تغییر ساختار حکومت و فروپاشی نظام‌های سکولار و غیردینی در این کشورها هم‌چون لیبی، تونس، مصر، یمن و... شده است که بنا بر اهمیت آن، به بررسی و تحلیل آن می‌پردازیم.

۳-۱- سوالات تحقیق:

۱. آیا تحولات سیاسی- اجتماعی کشورهای مسلمان‌نشین منطقه موسوم به خاورمیانه متأثر از اسلام‌گرایی بوده است؟
۲. تاثیرات بیداری اسلامی در معادلات بلندمدت منطقه‌ای به چه صورت خواهد بود؟

۴-۱- فرضیه‌های تحقیق:

۱. با توجه به تحولات و تغییرات سیاسی- اجتماعی در کشورهای خاورمیانه در دهه‌های اخیر، اسلام‌گرایی از مهم‌ترین عوامل تغییرات فوق می‌باشد.
۲. تاثیرات بیداری اسلامی در خاورمیانه موجب ارتقای موقعیت گروه‌ها و احزاب اسلام‌گرا در ساختار قدرت کشورهای منطقه شده و ممکن است با مدیریت متمرکز کردن اسلام در ادامه شاهد حرکت خاورمیانه به سوی خاورمیانه اسلامی باشیم.

۵-۱- اهداف تحقیق:

- بررسی تاثیرات بیداری اسلامی بر تحولات اخیر کشورهای خاورمیانه
- بررسی جایگاه انقلاب اسلامی ایران در روند اسلام‌گرایی کشورهای اسلامی منطقه خاورمیانه
- بررسی چالش‌های پیش روی اسلام‌گرایان در تغییر ساختار حکومت‌های حاکم

۶-۱- روش تحقیق:

روش تحقیق حاضر مبتنی بر روش توصیفی- تحلیلی خواهد بود.

۷-۱- روش گردآوری اطلاعات:

در تحقیق حاضر جمع‌آوری اطلاعات و منابع لازم از طریق منابع و کتب دست اول، فصلنامه‌ها و مجلات تخصصی؛ منابع اینترنتی، مصاحبه با کارشناسان مرتبط با موضوع تحقیق به انجام خواهد رسید.

۸-۱- ابزار گردآوری اطلاعات:

ابزار گردآوری اطلاعات به صورت فیش‌برداری خواهد بود.

۹-۱- چارچوب نظری تحقیق

در تحقیق حاضر با توجه به اشتراکات فرهنگی، زبانی، قومی و پیوستگی‌های سرزمینی کشورهای جهان عرب و به‌ویژه کشورهای خاورمیانه و تأثیرپذیری و تأثیرگذاری تحولات هر یک از کشورها بر کشورهای دیگر بهترین چارچوب نظری می‌تواند بهره‌گیری از نظریه‌های سازه‌انگاری باشد.

در بررسی تحولات خاورمیانه از این دیدگاه بایستی بر نقش تکوینی و قوام‌بخشی انگاره‌های معنایی مثل انگاره‌های مذهبی - اسلامی سخن به میان آورد؛ چرا که بیش از ۹۰٪ جمعیت منطقه خاورمیانه را مسلمانان شکل می‌دهند که از این تعداد ۸۶٪ اهل تسنن و ۱۶٪ اهل تشیع هستند. بنابراین بایستی بر نقش اسلام و آموزه‌های آن به عنوان هنجارها و قواعد رفتاری در تکوین هویت ملت‌های منطقه تأکید کرد که همین هویت‌بخشی دین اسلام، باعث تعریف دیگری به عنوان دوست، دشمن و یا رقیب می‌شود و مرزهای میان خودی و غیر خودی را تعیین می‌کند.

از سوی دیگر خود همین هویت که سازه‌انگاران آن را به فهم و انتظارات خاص از خود، معنا می‌کنند، به عنوان یک متغیر میانجی میان هنجارها و قواعد (ساختارهای معنایی بین‌الذہانی چه در سطح داخلی و چه در سطح بین‌المللی) از یک سو و منافع و کنش کنشگران از سوی دیگر، عمل می‌کند. (Smith, ۲۰۰۱: ۲۲۵-۲۲۶) بدین ترتیب می‌توان این گونه بیان کرد که برخی از هنجارها و آموزه‌های رادیکال اسلامی از جمله آموزه ایستادگی و مقاومت، شهادت‌طلبی، جنگ با ظالمان و کفار، نفی سیل و ... با برساختن هویت اسلامی انقلابی برای ملت‌های منطقه به منافع و کنش‌های اعتراضی آن‌ها نیز شکل داده است. برای همین است که از دیدگاه سازه‌انگاری، این تحولات، انقلاب‌های اسلامی و تحت عنوان بیداری اسلامی معنا می‌شود. (رسولی ثانی آبادی، ۱۳۹۲: ۲۳۱-۲۳۲)

۱۰-۱- واژگان کلیدی

- اسلام‌گرا

اسلام‌گرا کسی است که هویت اسلامی خود را در مرکز عمل سیاسی خود قرار می‌دهد و آینده سیاسی خود را در اسلام می‌بیند. با این حال، اسلام‌گرایی گفتمانی است که مانند دیگر گفتمان‌های سیاسی، دارای تنوع درونی گسترده‌ای است و راهبردهای متعددی برای رسیدن به آن وجود دارد. (مقصود رنجبر، ۱۳۸۲: ۳۰)

- گفتمان اسلام گرایی

به باور رهبران جنبش‌های اسلامی، علت زوال و انحطاط و عقب‌ماندگی جامعه اسلامی در فاصله گرفتن آن‌ها از اسلام اولیه است. در واقع، آن‌ها با عقلانی کردن زوال، آن را نه مقدر و نه تصادفی بلکه نتیجه حوادث و تحولاتی دانستند که با پایان عصر طلایی اولیه گریبان‌گیر جامعه اسلامی شد و در این میان بازگشت به هویت اسلامی، از جمله خواسته‌های اسلام‌گرایان بوده است. (امرای، ۱۳۸۳:

(۳۸)

این نگاه ناکامی‌های جامعه اسلامی را ناشی از سرسپردگی به استعمار یا شیفتگی به ارزش‌های بیگانه و سرانجام خودباختگی زمامداران معرفی می‌کند. برآیند همه تلاش‌ها در عرصه گفتمان اسلام‌گرایی تا پایان جنگ جهانی اول این بود که اسلام منادی تمدن و پیشرفت، درست به همان شکل اروپایی‌اش است و جز در زمینه سیاسی - نظامی، که نمود آن استعمار مسلمانان به وسیله اروپایی‌ها بود، مشکلی میان مسلمانان و غرب وجود ندارد.

بنابراین هنگامی که غربی‌ها از سرزمین مسلمانان خارج شوند، خود مسلمانان تمدن غربی را با همه ابعادش پیاده خواهند کرد، زیرا این تمدن مقتضای اسلام و جوهر حقیقی آن است. (السید، ۱۳۸۳: ۱۷)

اسلام‌گرایان به سه شیوه عمده از ماهیت بین‌گفتمانی اسلام سخن می‌گویند؛ آن‌ها اسلام را به مثابه دین (اعتقاد) و دنیا(شیوه کامل زندگی) و دولت (یک نظم سیاسی) تعریف می‌کنند. طرح‌بندی اسلام‌گرایی از اسلام تنها یک طرح‌بندی مادی نیست، بلکه دیگر طرح‌بندی‌ها و تأثیرات ظهور اسلام را، در صورت‌بندی‌های گفتمانی دیگر، دربرمی‌گیرد. (سعید، ۱۳۷۹: ۵۵)

ظهور اسلام‌گرایی به منزله یک مقوله سیاسی بیان‌گر ناتوانی روزافزون نظم کهن در دنیای اسلامی برای مقاومت در برابر درخواست‌های اجرای طرح‌های اسلامی بود. اسلام در ذات خود دینی سیاسی است، ولی در طی تاریخ و با توجه به تحولاتی که در جهان اسلام و نیز ارتباط آن با جهان خارج روی داد، زمینه‌ای فراهم آمد که گرایش‌های مختلف اسلامی بر ابعاد سیاسی اسلام دوباره تأکید ورزند و از ظرفیت سیاسی و بسیج‌گرانه اسلام، برای مواجهه با دشمنان و برای ایستادن در مقابل حاکمان مستبد و منحرف و هم‌چنین برای مقابله با آنچه خود انحراف می‌شمردند، استفاده کنند. بدیهی است که این مجموعه گسترده، که زیر عنوان اسلام سیاسی قرار می‌گیرد، در بردارنده گرایش‌های متفاوتی است که از واقع‌گرایانه تا آرمان‌گرایانه، معتدل تا رادیکال و از حقیقت‌جو و حقیقت‌طلب تا انحرافی امتداد دارد. (مرشدی زاده و غفاری، ۱۳۸۶: ۱۲۸)

- بیداری اسلامی

بیداری، ضد خواب است، پس بیداری به معنای حیات و زندگی است و نیز، به معنای فعال شدن هوش (آگاهی) به کار می‌رود و اسلامی به مفهوم تبعیت و پیروی از آموزه‌های برترین دین الهی است. در نتیجه، بیداری اسلامی به معنی حیات برتر (برین) و یا تلاش برای دستیابی به آن است و این حیات، تنها از دین، قابل دریافت است. زیرا، خدا به انسان و جهان حیات بخشیده و پیامبرش ما را به آن چه زنده می‌کند، فرا می‌خواند. به بیان دیگر، بیداری اسلامی زنده شدن دوباره در پرتو اسلام اصیل و تجدید حیات اسلام، معنا می‌دهد که در پناه آن، استقلال، عدالت و همه آموزه‌ها و ارزش‌های متعالی الهی، بار دیگر زنده می‌شود و یا حیات می‌یابد. (بهرز لک، ۱۳۹۰: ۳)

- انقلاب

در زبان فارسی به نقل از فرهنگ دهخدا در بیان معنای لغوی انقلاب آمده است، انقلاب به معنی برگشتگی، تغییر و تبدیل و تحول و تغییر ماهیت می‌باشد. (دهخدا، ۱۳۴۶: ۴۳۱).

اصطلاح انقلاب، به مفهوم امروزی آن تقریباً هم‌زمان با اصطلاح دموکراسی متداول گردید و غالباً با پیشرفت در ارتباط بوده و نشان‌دهنده گسستن از گذشته به منظور برقراری نظامی نو برای آینده بوده است.

بنابراین انقلاب اساساً یک پدیده مدرن و بخشی از فرهنگ سیاسی مدرن است. گرچه نمونه‌های مشابه آن را از قدیم عمدتاً در نهضت پیامبرانی که حرکت سیاسی داشته‌اند مثل پیامبر اسلام (ص) سراغ گرفته‌اند. ولی به‌طور کلی در دنیای پیش مدرن، انبوهی شورش از شورش‌های بردگان تا شورش‌های دهگانی را مشاهده می‌کنیم، که معمولاً هم سرکوب می‌شوند و به تغییر روابط سلطه نمی‌رسند. انقلاب پدیده‌ایست که ما در دنیای مدرن با آن روبه‌رو هستیم؛ چون بر مقدمات و مبانی مدرنی استوار است. در همین عصر است که حق الهی پادشاهی، مورد انکار قرار گرفت، شوریدن بر علیه پادشاه ظالم نه تنها تقیح نشد، که مورد توصیه و ترویج قرار گرفت. در همین عصر بود که امتیازات ذاتی و انحصاری اشراف مورد تردید و بلکه تهدید قرار گرفتند و طبقه متوسط و اشراف جدید زاده شدند. (مردیها، ۱۳۸۵: ۳۹)

- نهضت

حرکتی معمولاً درازمدت است که ممکن است انقلاب فقط بخشی از آن به شمار آید؛ مانند نهضت اسلامی ایران که دست کم از اوایل دهه ۱۳۴۰ قابل ردیابی است. نهضت ممکن است به شکل تلاش‌های فکری و فرهنگی آغاز شده، سپس در اثر گسترش افکار جدید، رنگ سیاسی و انقلابی به خود گیرد و یا حتی به انقلاب منجر نگردد.

- کودتا

اقدام سریع گروهی از نظامیان علیه یک رژیم سیاسی است. اصل بر این است که مردم در کودتاها نقش ندارند، هر چند برخی از کودتاها نظامی ممکن است پس از شورش‌ها و اعتصابات مردمی رخ دهد. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۹: ۱۶)

- شورش

این واژه و واژگان مشابهی مانند «طغیان»، «اغتشاش» و «قیام» حرکتی مقطعی یا واکنشی با ماهیت و دامنه‌های متفاوت است که گاه مقدمه حرکت انقلابی قرار می‌گیرد و در بسیاری مواقع از همراهی مردم، ایدئولوژی جدید جایگزین و برنامه‌ای برای تغییر نهادهای سیاسی و اجتماعی برخوردار نیست، بسیاری از شورش‌ها در مدتی کوتاه سرکوب می‌شوند و فرو می‌نشینند. (بشیریه، ۱۳۸۲: ۲۰۴)

- جنگ داخلی

مبارزه مسلحانه برای کسب قدرت میان طرف‌های درگیر در یک کشور، «جنگ داخلی» نام دارد که به سبب طغیان بخشی از قدرت، علیه بخش دیگر یا درخواست تجزیه ارضی، خودمختاری و استقلال توسط گروهی از ساکنان کشور تحقق می‌یابد. جنگ مسلحانه میان گروه‌های معارض خواستار قدرت نیز نوعی دیگر از جنگ داخلی است. گاه تمایز بین انقلاب و جنگ داخلی مشکل می‌شود و یک حرکت برای بهره‌گیری از هر دو نام شایستگی می‌یابد. (فرازی، ۱۳۷۶: ۵۶)

۱-۱۱- پیشینه تحقیق

در ارتباط با پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه اسلام‌گرایی آنچه مسلم است، رهیافت‌های مختلفی در مطالعه پدیده اسلام‌گرایی و حرکت‌های اسلامی معاصر و امور مربوط به آن‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. در این مطالعات به تبع رهیافت مطالعاتی و نیز دیدگاه‌های مختلف درباره چیستی و ماهیت این پدیده، گاه با طبقه‌بندی گونه‌های مختلف حرکت اسلامی، از برجسب‌ها و عناوین مختلفی نظیر اسلام سیاسی، اسلام‌گرایی، رادیکالیسم اسلامی، بنیادگرایی یا اصول‌گرایی اسلامی استفاده شده است. اما در مجموع می‌توان گفت رویکرد بیشترین منابع به این مقوله در قالب دو واژه اسلام‌گرایی و اسلام سیاسی قابل تفسیر می‌باشد. در این رابطه برخی

پژوهش‌گران در تحلیل اسلام‌گرایی معاصر سعی کرده‌اند به اسلام‌گرایی، نه به عنوان یک کنش سیاسی، بلکه در قالب نتیجه اندیشه‌ها و آراء نظریه‌پردازان اسلام‌گرایی، نگاه کنند. این نوع مطالعه از سنخ مطالعات اندیشه سیاسی بوده و در نتیجه بر ساختار، گونه‌شناسی اندیشه و نظریه سیاسی و در نهایت ریشه‌ها و تبار آن متمرکز می‌شود. نمونه بارز این مطالعات را می‌توان در کارهای حیدر علی و عشاوی مشاهده کرد.

حیدر ابراهیم علی در کتاب ارزشمند خود، از منظر اندیشه‌شناسی به بررسی جریان‌ات و جنبش‌های اسلامی معاصر پرداخته است. او در این اثر با تمرکز بر مسأله دموکراسی، دیدگاه‌های جریان‌های عمده اسلامی معاصر در جهان عرب را درباره این مسأله مورد بررسی قرار داده است. وی با تفکیک حرکت اسلامی به مثابه یک عمل جمعی سیاسی - اجتماعی یا الاسلامیوه از حرکت اسلامی به مثابه یک جریان سیاسی - فکری یا الاسلامیه، عمدتاً بر بعد دوم حرکت‌های اسلامی معاصر تاکید می‌کند. ابراهیم علی با تمسک به مفهوم بحران در نظریه دکمچیان، جنبش اسلامی را در مواجهه با بحران پیش‌روی خود مورد بررسی قرار می‌دهد.

صبغه غالب کار سیداحمد موثقی را نیز می‌توان در ردیف کارهای اندیشه‌شناسی قرار داد. البته ایشان علاوه بر اندیشه‌شناسی، وارد ابعاد جامعه‌شناختی حرکت اسلامی معاصر نیز شده و به توضیح زمینه‌های ظهور و فرآیند و سرانجام حرکت‌های اسلامی نیز می‌پردازد. از این رو، می‌توان گفت مطالعات او بیشتر به کارهای ترکیبی نزدیک می‌شود. وی در فصل نخست به ریشه‌یابی سیاسی - اجتماعی بحران موجود در جوامع اسلامی معاصر می‌پردازد و پس از گونه‌شناسی جنبش‌های اسلامی در دو فاز بنیادگرایی و رادیکالیسم اسلامی، بررسی حرکت‌های اسلامی را به‌طور موردی در فصل دوم انجام می‌دهد.

گونه دوم مطالعات اسلام‌گرایی، از منظر جامعه‌شناختی به بررسی اسلام‌گرایی معاصر به عنوان یک کنش یا جنبش سیاسی - اجتماعی می‌پردازد. در این منظر، زمینه‌های شکل‌گیری اسلام‌گرایی و فرایند و تحولات آن مورد توجه و مطالعه قرار می‌گیرد. البته چنان‌که خواهد آمد با توجه به نگرش‌ها و مکاتب مختلف جامعه‌شناسی سیاسی، چارچوب‌ها و رهیافت‌های مختلفی از منظر جامعه‌شناسی سیاسی درباره اسلام‌گرایی معاصر ارائه شده است. در این‌جا اسلام سیاسی در قالب گروه‌ها و سازمان‌های سیاسی - اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته و به نقش بحران‌های سیاسی - اجتماعی و اقتصادی در ظهور اسلام‌گرایی معمولاً توجه شده است.

مطالعه هر ایر دکمچیان را نیز می‌توان از سنخ مطالعات جامعه‌شناختی درباره اسلام‌گرایی دانست. او سعی نموده است با الهام از ابن‌خلدون و ارائه الگوی دوری و تاکید بر ویژگی بازگشت‌پذیری حرکت‌های اسلامی در طول تاریخ اسلام، ادوار ظهور جنبش‌های اعتراضی را در تاریخ اسلام برجسته سازد. (دکمچیان، ۱۳۷۷: ۳۱-۳۸) وی معتقد است که جنبش اسلامی معاصر، نتیجه رویارویی

جامعه اسلام با بحران جدید ناشی از تهاجم آموزه‌های غربی است. به نظر دکمجان، «اسلام به طور موفقیت آمیزی در برابر منزوی شدن و در خود فرو رفتن، که در غرب بر مسیحیت تحمیل شد، مقاومت کرده است و همین مقاومت علت اصلی کشاکش مداوم میان دین و دولت در جهان اسلام بوده است.» (دکمجان، ۱۳۷۷: ۲۳) او با تلفیق عناصری از جامعه‌شناسی تضاد طبقاتی مارکسیستی، نظریه کاریزماتیک وبر و نظریه بحران اسپریگنز و دیگر مطالعات، به تعبیر خود بر اساس «دیدگاه بومی» چارچوب مفهومی مطالعه خود را تنظیم می‌کند. در نگاه وی، «جنبش بنیادگرایی اسلامی هم‌چون پدیده دوری در نظر گرفته شده که به عنوان پاسخی به بحران اجتماعی حاد و فراگیر رخ می‌دهد.» (دکمجان، ۱۳۷۷: ۲۶) او سعی نموده است ویژگی‌های محیط بحران، پاسخ‌های بنیادگرایانه و نیز واکنش حکومت‌های اسلامی را نیز در چارچوب مفهومی خود مطالعه نماید.

مطالعه دیگر در این باب را می‌توان کار الیویه روآ دانست. روآ سعی نموده است تجربه اسلام سیاسی و چگونگی ظهور و شکست آن را بررسی نماید. او از منظر نوسازی به ظهور اسلام سیاسی می‌پردازد. روآ نسبت به دکمجان همدلی کمتری با اسلام سیاسی دارد و آن را امری گذرا و مقطعی می‌داند. او اسلام‌گرایی را به گونه‌های مختلف عالمان سنتی یا بنیادگرایان، اسلام سیاسی و بنیادگرایان جدید تقسیم نموده است (الیویه روآ، ۱۳۷۸: ۲۱-۳۵) و با تمرکز بر گونه فعال و مبارز آن، که وی از آن به اسلام سیاسی تعبیر می‌کند، ظهور اسلام‌گرایان را در تحلیل «جامعه‌شناسی جامعه اسلامی» محصول بحران اقتصادی - اجتماعی دولت‌های خاورمیانه می‌داند که از ازدیاد نفوس، سرازیر شدن جمعیت روستایی به شهرها و عواملی دیگر ناشی شده است. (الیویه روآ، ۱۳۷۸: ۵۸) در چنین فضایی، تحصیل کردگان جامعه که خود خاستگاه اجتماعی اسلام‌گرایان می‌باشند، از دسترسی به شأن اجتماعی مناسب محروم گردیده و دچار بحران و احساس بی‌اهمیتی و بی‌ارزشی می‌شوند. این گروه در واکنش به بحران محیط خود «از اسلحه ایدئولوژی استفاده می‌کنند و خلاً موجود را با ایدئولوژی زدگی پر می‌کنند و با ایدئولوژیک ساختن شرایط خود، خواب انقلاب و دولت قوی مرکزی می‌بینند.» (الیویه روآ، ۱۳۷۸: ۵۹) از دیدگاه روآ، گرایشات سوسیالیستی در جامعه و نیز گرایش تحصیل کردگان به ایدئولوژی اسلامی پس از شکست سوسیالیسم، در واقع از چنین منطقی نشات می‌گیرد. اما از نظر وی، مهم آن است که جریان‌های اسلام سیاسی نمی‌توانند بدیل مناسبی برای تجدد از شریعت اسلامی ارائه نمایند و در نتیجه محکوم به شکست می‌گردند. (الیویه روآ، ۱۳۷۸: ۲۳) نتیجه‌گیری روآ آن است که اسلام‌گرایی ناخواسته «جامعه را به سوی غیرمذهبی شدن و سکولاریسم می‌کشاند؛ زیرا راهی که اسلام‌گرایی در پیش می‌گیرد، سرانجام به سیاست مطلق [یا عرفی] می‌انجامد.» (الیویه روآ، ۱۳۷۸: ۱۲۲) چنان‌که از توضیح اجمالی کار روآ به دست می‌آید، او پیش‌فرض تحلیل خود را بر این می‌گذارد که فرآیند تحول جوامع به سوی نوسازی غربی در کشورهای اسلامی به بروز بحران